

मराठीचे तैलचित्र

अमेरिकेतल्या, म्हणजेच पैलतीरावरच्या, मराठी साहित्याच्या विचाराला मराठीचे पैलचित्र म्हटले जाते. पर्यायाने आखाती देशातल्या मराठी लेखनाच्या आढाव्याला मराठीचे तैलचित्र म्हणायला हरकत नाही. इ.स. २०१० हे संयुक्त महाराष्ट्राचे सुवर्णमहोत्सवी वर्ष. त्या मुहूर्तावर, सोन्याच्या जागतिक बाजारपेठेत, दुबईला, विश्व मराठी साहित्य संमेलन पार पडले. त्यामुळे 'दुबईसह संयुक्त महाराष्ट्र' संपन्न झालाच आहे. त्या पार्श्वभूमीवर मध्यपूर्वेतल्या मराठी साहित्याचा परामर्श घेणे रास्तच ठरेल.

मध्यपूर्व म्हटली की बाहरीन, दुबई, फार तर सौदी अरेबिया आठवतात. इझ्राएल ध्यानातच येत नाही. पण बृहन्महाराष्ट्राचा विचार करताना इझ्राएलला विसरून चालणार नाही. 'जेरुसलेम-अलिबाग ऐसा सेतु आम्ही बांधतो,' म्हणणारे आपले हजारो मराठी बांधव तिथे रहातात.

दोन हजार वर्षांपूर्वी पॅलेस्टाईनहून निघालेले जहाज मुंबईजवळ फुटले आणि त्यातून वाचलेले मूठभर ज्यू नागावच्या किनाऱ्याला लागले. ते धार्मिक अल्पसंख्याक म्हणून महाराष्ट्रात राहिले, 'शनिवार तेली' म्हणून मराठी समाजात मिसळून गेले. अलीकडे धर्मराष्ट्राची हाक आली तेव्हा त्यांच्यातले बरेचजण उठून इझ्राएलला गेले. अगदी पाळांमुळांसकट, कायमचे रहाण्याच्या इराद्याने. त्या नव्या देशातले बाकीचे बहुसंख्य ज्यू युरोपमधून आलेले होते. त्यांच्यात हे मराठी ज्यू सांस्कृतिक अल्पसंख्याक झाले. स्वेच्छेने गेले तरी ते विस्थापितच होते. परिणामी सुरुवातीचा काळ अतिशय कठीण होता. नंतर सतत युद्धजन्य वातावरण होते. 'आत्म्यात भरून नेलेल्या महाराष्ट्रा'ची ओढ मागे बोलावत होती. काहीजण परतून आले.

जे तिथे टिकून राहिले तेही मराठीसाठी व्याकुळले. इतके की सॅम्युएल पेणकर नावाच्या एका गृहस्थांनी एक हजार मराठी पुस्तके आपल्यासोबत इझ्राएलला नेली. याच हुरहुरीच्या खतपाण्याने 'याद', 'पारिजात', 'अंकुर', 'शालोम', 'शायली' अशा नियतकालिकांची रोपटी बहरली. यातले 'शायली' रेचेल गडकरांनी चक्रे ठाण्याहून चालवले. पण त्यात लेख आले ते सगळे एन.एस.इफ्राईम, रिबेक्का बेन यहूदा यांसारख्यांचे, थेट इझ्राएलहून. नोहा मस्सील आणि फ्लोराताई सॅम्युएल यांनी नंतर 'याद'चे रूपांतर 'मायबोली'त केले. या मायबोली त्रैमासिकाचा पन्नासावा अंक यंदा, महाराष्ट्राच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षाचा मुहूर्त साधून निघणार आहे.

एन.एस.इफ्राईमांनी शायलीमधल्या लेखांखेरीज 'युध्द आणि शांती' नावाचे पुस्तकही लिहिले. हा 'War and Peace'चा अनुवाद नाही. ज्युंना असलेली शांतीची ओढ आणि त्यांच्या नशिबी आलेली युध्दे यांच्यावर हे पुस्तक आधारित आहे. ते फार गाजले. रिबेक्का बेन यहूदा यांनी 'आक्रोश' नावाचा कथासंग्रह लिहिला. यातल्या 'सूनबाई, सूनबाई, दार उघड' सारख्या गोष्टींतून स्थलांतरित मराठी ज्युंच्या दुःखाचे वेगळेच पैलू दिसतात.

खुद्द नोहा मस्सील हे एक उत्तम कवी आहेत. 'माझी माय मराठी', आणि 'काव्यनाद' हे त्यांचे कवितासंग्रह प्रसिध्द झालेले आहेत. सततच्या अस्थिर परिस्थितीत मनःशांती लाभावी म्हणून फ्लोराताई सॅम्युएल ऊर्फ माणिकताई अष्टमकर यांनी मराठीतून, ज्यु धर्मावर कीर्तने केली. या मंडळींच्या धडपडीचे फळ म्हणून जागतिक मराठी परिषदेचे १९९६ सालचे अधिवेशन जेरुसलेमला भरले.

इतके केले तरी कुणीतरी टोमणा मारलाच, 'तुम्ही आता हिब्रू शिकाल आणि मराठी संस्कृती विसरून जाल.' फ्लोराताई उसळून म्हणाल्या, 'मुळीच नाही. आम्ही संस्कृतींचे फ्रूट सॅलड करतो आहोत.' ज्यु धर्म, मराठी संस्कृती आणि मग बाकीच्या जगातल्या ज्युंची पाश्चात्य संस्कृती यांचा मिलाप म्हणजेच हे फ्रूटसॅलड. ही पाककृती सोपी नव्हती. तिच्यात हाल-अपेष्टांचा झोंबरा मिरचीमसाला भरपूर होता. या साऱ्याचा इत्थंभूत वृत्तांत फ्लोराताईच्या 'संस्कृतेसंगम' या पुस्तकात दिलेला आहे. आणि तोही एका गृहिणीच्या, आईच्या दृष्टिकोनातून असल्यामुळे अधिक समर्थ झालेला आहे.

नोहा मस्सील, त्यांचे आवास्कर, चरीकर यांसारखे सहकारी, फ्लोराताई, यांच्या पिढीला हे फ्रूटसॅलड जमले. आता पुढच्या पिढीला मराठीबद्दल प्रेम आहे पण मराठीची जाण नाही. ती नवी मुले हिब्रू आणि इंग्रजीच्या संगमात गुंगली आहेत. बेने इझ्राएल लोकांचे मराठीपण सरस्वती नदीसारखे त्या नव्या संगमात लुप्त होण्याची शक्यता आहे.

इझ्राएलमध्ये मराठी लोक गेले ते कायमचे रहायला. त्याउलट आखाती देशात जाणारे लोक पोटासाठी, काही काळापुरतेच तिथे जातात. बाहरीन, दुबई वगैरे देश स्वच्छ मुंबईसारखे आहेत. तिथले वातावरण बरेच मोकळे आहे. तिथे 'या कुवैती वाळवंटी, रुजवू मराठी, फुलवू मराठी,' वगैरे स्फुरते. सुयोजित मराठी वाचनालये तिथेही नाहीत. पण मराठी मंडळे मोठ्या हौसेने काम करतात. भर चौकात जाहीरपणे दिवाळसण साजरा होतो. दीपोत्सवाचे, गणेशोत्सवाचे 'बहर', 'श्री', 'नक्षत्र' असे बहुरंगी छापिल अंक निघतात. त्यातून अशोक काळे संतवाङ्मयावर लिहितात. गिरीश शिरसाळकर, प्रसाद पाठारे, मेघना वर्तक, वगैरेंच्या सुरेख कविता असतात. त्याशिवाय पल्लवी देशपांडे, कुमार मानोरकर, नरेन्द्र कुळकर्णी असे अनेकजण दर्जेदार लेखन करतात. कुवैतच्या जयश्री अंबासकरांचा 'सारे तुझ्यात आहे' हा

गङ्गलगुच्छ देवकी पंडित आणि स्वप्निल बांदोडकर यांनी गायला आणि महाराष्ट्रात दुमदुमला. हे सारे लेखन छानच आहे. पण ह्या आखाती लेखनातून अरब, उंट किंवा वाळवंट भेटत नाहीत. ही मंडळी मुंबईपुण्यात राहिली असती तरी त्यांनी हेच, असेच लिहिले असते.

अर्थात याला अपवाद आहेत. सतीश थत्यांचा 'इराण: एक समशीतोष्ण अनुभव' हा लेख आणि हेमा लेलेंचे 'सलाम बाहरीन' हे प्रवासवर्णन आखाती अनुभवांवरच आधारित आहेत. या आढाव्यात मध्यपूर्वेत लिहिल्या गेलेल्या मराठी वाङ्मयाचाच विचार केलेला आहे. त्यामुळे गिरीश कुबेरांनी भारतातून केलेले लेखन किंवा मिरियम मेन्द्रेकरांनी इंग्रजीत लिहिलेली पुस्तके यांचा इथे अंतर्भाव केलेला नाही.

सौदी अरेबियासारख्या देशांची कथा वेगळी आहे. तिथले राजकारण आणि धर्मकारण लोकांच्या मनातला भयगंड सतत जोपासत असते. 'नियम मोडला की नाही, कोणता नियम मोडला,' हे ठरवणे गस्त घालणाऱ्या पोलीसाच्या मर्जीवर अवलंबून असते. सारे उत्सव चार भिंतींच्या आत, लपूनछपून होतात. त्या वेळी ताजीताजी नाटुकली, लावण्या-पोवाडे लिहून सादर केले जातात. पण छापील अंक निघणे अशक्य आहे. तिथे आंतरजालावर अजूनही लोकसत्ता हमखास उघडत नाही. भारतातून पुस्तकांचा ढिगारा नेला तर तो विमानतळावर कस्टम्समध्ये जप्त होण्याचा संभव असतो. जुन्या वाळवंटी संस्कृतीतली अरेरावी, बेगुमानी रोजच्या व्यवहारात जाचत असते. म्हणून तिथल्या रहिवाशांनी पुस्तक लिहिलेच तर ते प्रकाशित मात्र भारतातूनच होते.

साध्या सरळमार्गी विश्राम गुप्त्यांना सौदीत अन्यायाशी टक्कर द्यावी लागली. त्या त्यांच्या उद्रेकाची, झुंजीची गोष्ट म्हणजेच त्यांची 'अल तमीर' ही कादंबरी.

युद्धपूर्व इराकमध्ये अनिवासी समाजावर तर सतत भयाचे सावट असेच. पण स्थानिक मुसलमानांचीही अवस्था कातर होती. त्यांचीही सतत मुस्कटदाबी होत होती. त्यामुळे दैनंदिन व्यवहारांत मरगळ होती. त्यातून जेव्हा खरेच युद्ध सुरू झाले तेव्हा तर जिणे वहावत गेले. त्यातली सामाजिक मूल्ये धुळीला मिळाली. विलास सारंगांसारखे प्रतिभाशाली लेखक नेमके त्याच काळात तिथे अडकून पडावे हे मराठी साहित्याचे भाग्यच म्हणायचे. त्यांना त्या परिस्थितीचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळाला. त्याचे अत्यंत प्रभावी चित्रण त्यांच्या 'एन्कीच्या राज्यात' या कादंबरीत वाचायला मिळते.

आतापर्यंत सांगितलेल्या लिखाणातून उच्चभू वर्गच दिसतो. मध्यपूर्वेत नुसते मध्यमवर्गीयच नाहीत. घरकामाचे नोकर, मजूर, अशी उपेक्षित मंडळी आखातात कमी नाहीत. अग्निसंप्रदायाचे या पिढीचे प्रतिनिधी, कवी निरंजन उझगरे काही वर्षे आखातात होते. त्यांच्या 'दिनार' या संग्रहातल्या कवितांतून या पीडितांचे हुंदके ऐकू येतात.

फ्री व्हीसावर सौदीत जाणारे मजूर, चतुर्थ श्रेणीचे नोकर, अशा लोकांचा पासपोर्ट तिथे पोचल्यापोचल्याच जप्त होतो. परतीची वाट बंद होते. आधी ठरवलेला पगार आणि प्रत्यक्ष मिळणारा पगार यात प्रचंड तफावत असते. त्यातही आणखी लबाडी, चोरीमारी असतेच. गलिच्छ वस्त्यांमधून रहाणारी, रणरणीत उन्हात, रमादानमध्ये तर अन्नपाण्याशिवाय पडेल ते कष्टाचे काम उचलणारी ही ओझ्याची गाढवे. आजारपण आले, अती कष्टांनी पाठ मोडली तर सरळ तुरुंगात रवानगी होते. मरण ही कुत्र्याची मौत असते. डॉक्टर म्हणून सौदीत काम करताना आम्हाला या शोषितांचे अंतरंग जवळून पहायला मिळाले. ते सारे मनाला भिडले. म्हणून माझ्या 'सोन्याच्या धुराचे ठसके' या पुस्तकात मी त्याच कहाण्या लिहून काढल्या.

हे सगळे शहरी अनुभव झाले. डॉक्टरकीच्या पुण्याईमुळे आम्ही अस्सल सौदी खेड्यात, भटक्या बेदूर्शन अरबांच्या वस्तीत काम करू शकलो. बाहेरच्या दुनियेचे वारेही न लागलेले ते तसले बेदू आणि त्यांची ती वाळवंटी वस्ती आता सापडणे मुश्किल आहे. त्यांच्या जीवनातल्या गंमतीजमती, त्यांच्या समजुती, त्यांची दुखणी, त्यांच्या बायकांच्या व्यथा हे सारे माझ्या पुस्तकात किशशांच्या रूपात मांडलेले आहे.

राजन बोलन नावाचा मराठी माणूस अमीरातीतल्या Water and Electricity खात्यात नोकरी करत होता. त्याने भटक्या बेदूंसाठी वाळवंताचे नकाशे तयार केले. त्यांच्यापर्यंत वीज, पाणी आणि रस्तेही पोचवले. पंचवीस वर्षे तो त्यांच्यातलाच एक होऊन तंबूत राहिला. त्यांच्या वेगवेगळ्या बोलीभाषा शिकला. तिथल्या हरेक जमातीचा इतिहास त्याला पाठ झाला. त्यांच्या लोककथा, लोकगीते, लोकनृत्य सारे काही त्याचेच झाले. पंचवीस वर्षांनी तो म्हणाला, 'आता मी हे सगळं लिहून काढतो. एक पुस्तकच लिहितो.' त्यानंतर लगेचच तो एका दुर्दैवी अपघातात गेला. त्याच्या मनातला तो सगळा सुलेमानचा खजिना कायमचा गुप्त राहिला. त्याच्या कुटुंबियांवर तर आकाशच कोसळले पण मराठी साहित्याचेही केवढे नुकसान झाले!

राजन बोलन लोकविलक्षण होता. पण त्या काळात आखातात जाऊन तिथे तगून रहाणाऱ्या प्रत्येकाच्या मनात एक कादंबरी तयार असते. अशा माणसांनी ती लिहावी. कागदावर लेखणी न टेकवण्याचे पाप त्यांनी करू नये. भाषेची शैली, अलंकार हे सारे दुय्यम आहेत. त्या अनुभवांना नटण्यामुरडण्याची गरज नाही. ते निदान नोंदून तरी ठेवावे.

आम्हाला निव्वळ सोन्याच्या धुराचे ठसकेच लागले. पण त्या सोन्याच्या धगधगत्या मुशीत होरपळणाऱ्या मजुरांमधून जर एखादा लक्ष्मण माने किंवा दया पवार लिहिता झाला तर कागदावर उतरणारे रसायन अधिक जळजळीत असेल.

स्थानिक जमातींशी आमचा संपर्क आला, त्यांच्याशी जवळीक साधता आली. पण त्यांच्या- आमच्यामध्ये धर्माचा झिरझिरीत आडपडदा होता. त्यांच्या जीवनातले हाज, रमझान, मशिदी, प्रार्थना, मक्का, मदीना हे सारे आमच्या आयुष्यात परकेच होते. उत्तम मराठी जाणणारे, लिहू शकणारे मुसलमान आखाती देशांत कमी नाहीत. त्यांनी स्थानिकांच्या जीवनप्रणालीबद्दल लिहिले तर मराठी साहित्यातले ते चित्र अधिक सुस्पष्ट होईल.

काही ना काही कारणाने आता या लोकांना जाग येते आहे. माणसे लिहिती होत आहेत. ज्ञानेश्वरांचे विश्वग्राम म्हणा की सध्याचे global village म्हणा, बोलीच नव्हे तर लेखी मराठीने सुध्दा ते प्रेमाने आपलेसे केले आहे. मध्यपूर्वेत रोज नव्या नव्या साहित्यिक वाटा फुटताहेत. त्यांच्यावर मायमराठीच्या पाउलखुणा स्पष्ट दिसताहेत. पण ते नवे लिखाण वाचलेही गेले पाहिजे. रसिकांच्या वाचनाचा अबलख वारू त्या वाटांवरून दौडत निघू दे. तसे झाले तरच आपल्या मराठीचा अश्वमेध यशस्वी होईल, दिग्विजयी होईल. मग तिच्या भविष्याची काळजी करायची गरजच उरणार नाही. आपण जग जिंकू.

-डॉ. उज्वला दळवी

२८ मार्च २०१०

[८३वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन पुणे येथे, २६, २७, २८ मार्च २०१० रोजी संपन्न झाले. त्यात २८ तारखेला 'साता समुद्रांपलीकडील मराठी साहित्य' हा परिसंवाद सादर झाला. प्रस्तुत लेख हे मध्यपूर्वेतील मराठी साहित्यासंबंधीचे त्या परिसंवादातील भाषण आहे.]